

Osmanlı Taşra Eyaletlerinde Hizmetler ve Ücretler*

The Services and Wages in the Ottoman Provinces

Sinan Marufoğlu*

Özet

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin merkez-taşra ilişkileri bakımından merkezin güçlü olduğu dönemlerde, halkına temin etmiş olduğu hizmetleri ve bu hizmetleri icra eden kamu görevlilerine tahsis etmiş olduğu ücretleri ele almaya çalıştık.

Bu bağlamda Osmanlı merkezi idarenin taşrada da güçlü olduğu, Klasik dönem için XVI yüzyıl, Yenileşme dönemi için de XIX yüzyıl Tanzimat dönemindeki Hizmet-Ücret uygulamalarını incelemeye ve bazı veriler sunmaya çalıştık.

Klasik döneme ilişkin veriler, büyük ölçüde Ayn Ali Efendi'nin XVI yüzyılda Osmanlı toprak ve mukataa verileri üzerine, Halil Sahillioğlu tarafından yapılan çalışmalara dayandırılmıştır. Yenileşme dönemi ile ilgili veriler ise, XIX yüzyıla ait Osmanlı Arşiv kayıtlarına dayandırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı, Eyaletler, Hizmetler, Ücretler.

Summary

In this paper, we tried to present some data on the Ottoman State's applications in order to provide public services to its people and the wages paid to the officials in the periods were the central Ottoman administration was on move at the provinces.

We considered the Ottoman State's applications of the XVI century as a model for the Classic period and the applications after the Tanzimat period in the XIX century as a model for the Modernization period, were the Ottoman central administration was strong at the provinces.

The data of the Classical period based on the Ayn Ali Efendi's XVI century land and mukataa records and Halil Sahillioğlu studies. While the data of the modernization period based on the XIX century Ottoman Archive records.

Key Words: Ottoman, Provinces, Services, Wages.

* Bu makale, 11-13 November 2005 tarihinde, Celal Bayar Üniversitesinde düzenlenen 2.Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresinde tebliğ olarak sunulmuştur.

* Doç. Dr.; Katar Üniversitesi & Celal Bayar Üniversitesi – Manisa.

Giriş:

Osmanlı Devleti, hakim olduğu topraklarda, idare ettiği muhtelif dil, din, mezhep ve meşrepten oluşan tebaasına, ihtiyaç duydukları hizmetleri nasıl, kimler ve hangi kurumlar vasıtasıyla temin etmekte idi?. Bu hizmetleri icra edenlere nasıl ve ne kadar bir ücret ve gelir tahsis etmekte idi?.

Bu sorulara doğru yanıt verebilmek ve tatbik edilen uygulamaları anlayabilmek için, Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun geçirmiş olduğu tarihi süreçleri ve koşulları, yaşamış olduğu siyasi, askeri, içtimai, iktisadi ve kültürel gelişmeleri ve bu gelişmelerin devlet yönetiminde ve toplum hayatında yol açtığı zihniyet değişimlerini göz önüne almamızı gerektirmektedir.

Diğer bir ifade ile, dünya sosyo-politik denge açısından bakıldığında, yükselme ve genişleme dönemindeki (1300-1600) metbu' sistem olma koşulları ile, gerileme ve çözülme dönemindeki (1600-1914) tabi' sistem olma koşullarını dikkate almadan, Osmanlı Devleti'nin, sunmuş olduğu Hizmet-Ücret uygulamalarını anlamak mümkün olmayacaktır.

I-Klasik Dönemde Osmanlı Devletinde Yönetim Zihniyeti:

Osmanlı Devleti'nin Hizmet-Ücret uygulamalarına değinmeden önce, Yükselme, Genişleme veya Klasik dönem olarak adlandırılan 1300-1600 tarihleri arasındaki üç asırlık dönemde*, Osmanlıların benimsemiş oldukları dünya görüşü, devlet anlayışları ve tebaalarına olan yaklaşımlarını yansıtan zihniyet dünyalarına bakmamız gerekmektedir.

Osmanlı Devleti, İslam anlayışına dayalı bir Gazâ Beyliği olarak Selçuklu Devletine bağlı kuzey Batı Anadolu'nun Bizans sınırlarında XIV asrın ilk yıllarında kurulduktan sonra, hızla sınırlarını genişletmiş ve bu genişlemeye bağlı olarak, idari teşkilatını, kurumlarını ve hizmetlerini devletin tüm bölgelerine, dönemin ulaşım ve iletişim koşulları içerisinde ulaştırmaya çalışmıştır.

Klasik dönem Osmanlı kurumları, büyük ölçüde I. Murad(1360-1389), Fatih Mehmet Sultan (1451-1481), Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde oluşturulmuş, geliştirilmiş ve tamamlanarak hayata geçirilmiştir.

Klasik dönemde, Osmanlıların temel yönetim anlayışları ve uygulamaları, mensubu buldukları kültür (Orta Asya Türk Devlet anlayışı) ve savunucusu oldukları inanç (İslami Gazâ, Şahadet ve

* -Osmanlı Klasik dönemi, kurumları ve uygulamaları itibarı ile, büyük ölçüde XIX yüzyılın ilk yarısında II.Mahmut döneminde başlatılan yeni idari düzenlemeler ve 1839 senesinde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile son bulmuştur. Ancak XVI yüzyılın sonlarından itibaren meydana gelen iç ve dış gelişmeler, merkezin zayıflamasına ve taşranın güçlenmesine yol açmış ve bu süreç II Mahmut döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı 1826 senesine kadar devam etmiştir. Bu nedenle, 1300-1600 tarihleri, büyük ölçüde, kurumları ve uygulamaları (Hizmet-Ücret uygulamaları dahil) bağlamında, Klasik dönem Osmanlı Devletinin temel yaklaşımlarını yansıtmış olması bakımından, Klasik dönem için baz olarak kabul edilmiştir.

Hilafet) telakkilerinden beslenmekte, hakim oldukları coğrafyanın siyasi, askeri ve iktisadi (Bizans, Türkmen Beylikleri, Balkan Prenslükleri, İnan ve Avrupa Devletleri) çevre koşullarından etkilenmekte, mirasçısı oldukları Selçuklu, İlhanlı, Memluklu ve Abbasi Devletleri'nin kurumlarından istifade etmekte idi.

Bu dönemde, Osmanlıların kurmak istedikleri Dünya düzeni, benimsemiş oldukları ve İslami Gazâ ve Fütuhât yolu ile gerçekleştirmeye çalıştıkları 'Nizam-ı Alem için Vahdet' ülküsünde yansıtılmıştır. Öyle ki bu amaç uğrunda Saltanat Tahtına oturacak olan Sultan'a, kardeşlerini katletme hakkı tanınmıştır.¹

Osmanlılar, hakim oldukları toprakları, Allah'ın mülkü olarak kendilerine emanet olarak verildiğini, onun yeryüzünde halifesi olan Sultan'a, Reaya'yı yani Osmanlı halklarını, 'Şer'-i Şerif' üzere yönetme hakkı verildiğine inanmakta ve bunu geleneksel Orta Asya'dan kalma Türk Devlet anlayışı ve İslam Hilafet telakkileri içinde yerine getirmeye çalışmakta idiler.

Bu anlayışı, 1069 yılında Karahanlı Türk Hakanı için yazılmış Kutadgu Bilig tavsiyeleri içinde görmek mümkündür. Devlet yönetimi Adalet temeline dayalı, olmazsa olmaz koşullara ba

Ordu olmazsa Devlet olmaz, Mal olmazsa Ordu olmaz, Halk olmazsa Mal olmaz, Adalet olmazsa Halk itaat etmez ve mal üretmez, Şeriat (Hukuk) olmazsa Adalet olmaz, Devlet olmazsa Şeriat uygulanmaz.

Gazâ geleneğinin yoğun olduğu ilk dönemlerde, Derviş Sarı Saltuk, Osmanlı Devlet anlayışının nasıl olması gerektiği yönünde Osman Gazi'ye şu öğüdü vermiştir: ' Adil ol, yan tutma, yoksulun ahını alma, uyruklarına kötü davranma, Kadı ve Valilerini denetle ki iktidarda kalasın ve uyruklarının bağlılığını yitirmeyesin'.² Burada, Şeyh Edebali'nin Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'ye övütleri kapsamında söylediği (İnanı yaşat ki, Devlet yaşasın) sözünü unutmamak gerekir.

Bu açıdan Osmanlılar, yönetmekle sorumlu oldukları 'Reaya' dedikleri Halkı 'Vedi'atü'llah' (Allah'ın Emaneti) olarak görmüşlerdir ve 'İ'badullah'ın terfihi Ahvelleri'ni' (Allah kullarının maişetlerinin iyileştirilmesini) bir görev kabul etmişlerdir. Zira halk Müslim veya gayr-i Müslim olsun, toplumda üretimi gerçekleştiren, dolayısıyla devletin ve ordunun bekâ ve idamesi için gereken vergiyi veren kesimi oluşturduğundan, korunması ve adaletle yönetilmesi gereken kesimleri oluşturmakta idiler.

¹-Bu husus, Fatih Kanunnamesinde ' Her kimesneye evladımın saltanat müyesser ola, karındaşların nizam-ı a'lem için katl etmek münasibdir, ekser ulema dahi tecviz etmiştir. Anınla amel olalar' ifadeleri ile yer almıştır. Fatih Kanunnamesi, s.46.

² -İnalçık,a.e, s.72.

II- Klasik Dönemde Hizmetler ve Ücretler:

XVI yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı Devleti ulaşabileceği azami coğrafi sınırlarına ulaşmıştır. Üç kıtaya yayılmış geniş bir coğrafi alana hakim olan Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı, büyük ölçüde tarıma dayalı idi. Nüfusun %90'ı kırsal alanda tarım ve hayvancılıkla geçinmekte idiler. Şehir ve kasabalarda esnaflıkla uğraşan kesimlerin yanı sıra, ilmiye ve askeriye kesimlerine mensup olanları ise, nüfusun geri kalan %10'unu oluşturmaktaydılar.

Osmanlılar, Klasik dönemde, taşrada reyanın temel ihtiyaçları olan Güvenlik ve Adalet hizmetlerini, ilk olarak temin etmeye çalışmaktaydılar. Zira bu iki temel hizmeti, halk için devlet tarafından temin edilmeden, devlet ve ordu için gerekli olan vergi kaynaklarını halktan tahsil etme imkanı da olamayacaktı.

Osmanlılar, kendilerine İlhanlılar ve Selçuklulardan kalan idari teşkilatlanma sistemini devam ettirmişlerdir. Bu sistem ile fethedilen yeni topraklar, sayıma tabi tutulduktan sonra, dirlik olarak askeri komutanlara Tımar, Zeamet ve Has adıyla tevcih edilir ve bu komutanlar aynı zamanda bu topraklarda Sultan adına askeri ve idari kadronun başında yer almakta ve ilk olarak halkın güvenliğini sağlamak ve düzeni korumakla yükümlü idiler.

Osmanlılar, Eyaletleri Sancaklara. Sancakları Kazalara, Kazaları da Dirliklere bölmüşler, Eyaletleri Valilere, Sancakları Sancakbeylerine, Kazaları da Voyvodalara tevcih etmişlerdir.⁴ Mali açıdan Eyaletler, Haslı ve Salyaneli olmak üzere iki şekilde yönetilmekte idiler. Haslı Eyaletler, Tımar Sistemi* çerçevesinde gelirleri Defterdarlar tarafından toplanmakta ve Avarız haneleri adı altında merkez hazineye bağlanmakta idiler.

Salyaneli Eyaletler ise⁵, Tımar sistemi dışında idiler, bunların gelirleri de Eyalet Defterdarları tarafından toplanıp, Beylerbeylerinin ve devlet adına hizmet eden sivil ve askerlerin ulufe ve ödenekleri çıkartılıp ve gereken harcamalar yapıldıktan sonra, geri kalan kısmı yıllık olarak İstanbul'a veya merkezin tevcihleri doğrultusunda çevrede ihtiyacı olan eyaletlere gönderilmekte idi.

Ancak bu yapı katı ve değişmez bir yapı değildi. Mesela Haslı olan Halep Eyaletinde bazı Sancaklar Salyaneli idi, yine Haslı olan Musul Eyaletinin büyük bir kısmı Yavuz Sultan Selim

⁴ -Görelî, İsmail Hakkı, Memleketimizde Vilayetler İdaresi Tarihine Bir Bakış, Türk Hukuk Kurumu, Sayı: 85, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1945, s.5.

*-Osmanlı Tımar sistemi, toprak mülkiyeti ve işletilmesi olup, Selçuklu İktisat sisteminin devamı mahiyetinde idi. Bu sistem çerçevesinde, Tımar denilen ve (rakabe) mülkiyeti devlete (Miri), (intifa) mülkiyeti de devletin bir memuru ve askeri konumunda olan Sipahilere ayıttı. Sipahiler Tımarların çiftçiler tarafından güvenli bir ortamda ve verimli bir şekilde işletilmesini, vergilerin toplanmasını sağlamak ve aynı zamanda devlete yeterli kadar (Cebellu) donanımlı asker yetiştirmekle yükümlü idi. Bknz: Ahmet Tabakoğlu, a.g.e, s.190.

⁵ -Osmanlı Devletine Salyaneli Eyaletler genellikle Asya ve Afrika kıtalarında idi ve bunların sayısı 9 eyalet idi, bunlar Bağdat ve Basra'nın yanı sıra Ahsa, Yemen, Mısır, Habeşistan, Cezayir, Tunus ve Trablusgarb eyaletleri idi.

döneminden itibaren bölgedeki Türkmen ve Kürt aşiret Şeyhlerine Ocaklık olarak verilmiştir. Salyaneli olan Bağdat Eyaletinde ise, bazı Sancaklar Haslı olarak verilmiş ve içinde Tımar ve Zeametler bulunmakta idi.

Taşra Eyaletlerinde askerlere ve devlet memurlarına maaşları yılda dört defa, üç ayda bir Mevacip veya Ulufe adı altında nakit olarak ödenmekte idi. Valilerin ve Beylerbeyilerin maaşları ise yıllık olarak Salyane adı altında Eyalet gelirlerinden toplanan vergilerden ödenmekte idi. XVI yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin bütçe giderlerinin %70'i mevacip ödemelerine ayrılmakta idi.

Aşağıda, Tablo-1-de gösterildiği üzere, Ayni Ali Efendi'nin kayıtlarına göre, Salyaneli olan Bağdat Eyaletinde bazı Sancakların Has olarak verildiği ve bunların arasında Hille Emirinin Hası 951600 Akçe**, Karadağ Emirinin Hası 804240 Akçe, Derne Emirinin Hası 406930 Akçe ve geri kalan sancakların Hasları da 200000-300000 Akçe civarında olduğu zikredilmiştir.

Bağdat Valisinin Salyanesi 14 Yük olarak verilmiştir. Dönemin Osmanlı kayıtlarına göre, 1 Yük 100000 Akçe olarak kabul edildiğinden, Bağdat Valisinin Salyanesi 1400000 Akçe idi. Basra Valisinin Salyanesi 1000000 (bir milyon)Akçe, Ahsa Valisinin Salyanesi ise 880000 Akçe idi.⁶

Şehrizar Eyaletinin 6 sancağı dışında kalan 13 sancağı Yurtluk ve Ocaklık olarak bölgedeki Kürt ve Türkmen aşiret Şeyhlerine verilmiş ve bunların Tımar sahipleri ile birlikte sayıları 590 nefer olduğu, bunların Cebellu denilen askerleri ile birlikte yaklaşık 3000 kişilik bir askeri güç oluşturdukları ve buradaki Emirlerin toplam Hasları 1100000 Akçe olduğu zikredilmiştir.

Tablo-1-

XVI yüzyılda bazı Osmanlı Eyaletlerinde Beylerbeylerine tahsis edilen Has Gelirleri*

Eyalet İsmi	Has Gelir Miktarı/ Akçe
Rumeli	1.100.000
Anadolu	1.000.000
Karaman	660.074
Şam	1.000.000

** -Akçe, Osmanlı gümüş parası olup, 1326-1757 arasında basılmıştır. Zaman içerisinde değerinin çok düşmüş olmasından dolayı artık 1757 tarihinden sonra basılmamıştır ve yerine hesaplarda Kuruş kullanılmaya başlanmıştır. Bkz: Ahmet Tabakoğlu, a.d.e, s.265.

⁶ -Halil Sahillioğlu, Et-taksimatu'l-İdariyye fi'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmani, el-Mecle et-tarihiyye el-Arabiyye el-Osmaniye, Tunus, s.231-233.

Sivas	900.000
Halep	817.772
Maraş	628.452
Bosna	650.000
Trablus Şam	800.000
Trabzon	734.000
Musul	681.056

*Kaynak: Halil Sahillioğlu, min tarih el-aktar el-Arabiyye fi el-ahd el-Osmani, İrcica, İstanbul, 2000,s.618.

Musul Eyaletinin Sancaklarından ikisi Yurtluk ve Ocaklık olarak bölgedeki aşiret Şeyhlerine verilmiş ve bunların Tımar sahipleri ile birlikte sayıları 490 nefer oldukları, Cebellu askerleri ile birlikte 2000 kişilik bir güç oluşturdukları zikredilmiştir. Musul Valisinin Hası 6811056 Akçe, diğer Haslar ise Bacvanlı Emirinin Hası 215000 Akçe, Tikrit'in 217000 Akçe, ve Bane'nin 200000 Akçe olarak zikredilmiştir.⁷

Osmanlılar, Tanzimat öncesi, fethettikleri toprakları devlete sadakati ile bilinen, halk tarafında kabul edilen, Cebellü temini ve askeri kabiliyeti yüksek olan sipahi denilen kişiye tevcih ederlerdi.⁸ Toprak parçası, Sipahiye, devletin bir görevlisi olarak, yerli halkın ileri gelenlerinden en az üç kişinin tezkiesiyle, Sultan namına bölge valisi tarafından beraatla verilmekte idi.⁹

⁷-Tablo 2' de, XVI yüzyılda bazı Taşra Eyaletlerinde Sancakbeylerine tahsis edilen Has ve Zeamet gelirleri verilmiştir.

⁸ - Osmanlı toprak sistemi hakkında bkz: Ayni Efendi, Ali, Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri,1602 (1018), çeviren ; Hadiye Tuncer, Gürsoy Basımevi, Ankara, 1964. Berkan, Ömer Lütfi, Türkiye'de Toprak Meselesi,Toplu Eserler 1,Gözlem Yayınları, 1 baskı,İstanbul,1980. Tunçer, Hadiye, Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun açıklamaları, Gürsoy Basımevi, Ankara, 1962. Tabakoğlu, Ahmet, Türk İktisat Tarihi, Dergâh Yayınları, ikinci baskı, İstanbul, 1994.

⁹ - 1824 senesinde, Kerkük Sancağına bağlı Dakuk nahiyesinde Şeyh Kendi köyünde 20.000 Akçelik bir zeametın verilmesi hakkında, Bağdat valisi tarafından İstanbul'a gönderilen yazıda ;

" Memâlik-i hâkâniyede vâki' tımar ve zeamet, tevcih olunacak kesânin erbamıdır değildir muâyene için, divân-ı âlide ispât-ı vucud eylemeleri nizâm-ı cedid şürûtundan iken, Şehrızor Eyaleti âsitâne-i seadete be'îd ve Bağdat'a karib ve uhde-i çâkiride olmağla hakk-ı çâkirânemde olan i'timâd-ı şâhâne ve vusuk-ı hüsrâvâne iktizâsıyla, eyâlet-i mezkure her ne kadar dahil-i umum ise dahi,ifraz olunub, li'ecli'l-tevcih âsitâne'ye gelib ispât-ı vucud etmek iktizâ eden zeamet ve tımar ashâbı, der aliyeye vurûdlerine bedel, huzûr-i çâkiride ispât-ı vucud edib, Sancağında sâkin ve erbâbı olmayanlara ma'kel

Tablo-2-
XVI yüz yılda bazı Osmanlı Eyaletlerinde
Sancakbeylerine tahsis edilen Has ve Zeamet gelirleri*

Sancak İsmi	Gelir Türü	Miktarı / Akçe
Mora	Has	507766
Silistire	Has	448966
Yanya	Has	460260
Üsküp	Has	240000
Selanik	Has	280830
Bosna Hazine Defterdarı	Zeamet	85530
Defter Kethüdası	Zeamet	46000
Rodos	Has	277004
Biga	Has	213080
Tımar Defterdarı	Zeamet	62077
Saruhan	Has	400000
Aydın	Has	613460
Ankara	Has	264300
Tımar Defterdarı	Zeamet	90596
Kars	Zeamet	205300
Amasya	Has	300000
Ardahan	Has	395000
Harput	Has	219009
Kayseri	Has	250000
Akşehir	Has	190500
Defter Kethüdası	Zeamet	65000
Kudus	Has	250480
Gazze	Has	508330
Nablus	Has	296400
Humus	Has	220290
Tımar Defterdarı	Zeamet	61000

*Kaynak: Halil Sahillioğlu, *Min tarih el-aktar el-Arabiyye fi el-ahd el-Osmani*, İrcica, İstanbul, 2000, ss.226-234.

olmamak şurûtına dikkat ederek, tashîh ve temyîz ve erbâb-ı harb-u darbtan, rükûb-u nüzûle iktidarları meşhûd çâkirâne olduktan sonra, arzının li'ecli't-tevcîh âsitâne'ye ib'as-ı fermân buyurulmağla, ber vechi fermûde Kerkük Sancağında Dakuk nahiyesinde Şeyh Kendi, nâm-ı karye ve gayriden yirmi bin Akçe zeamete mutasarrıf olan Habib veled-i Abdullah kulları fevt olub, zeameti münhal ve hizmet-i lâzimesi mü'attal kalmağın, erbâb-ı istihkak ve bölük mülazimlerinden müteveffây-ı merkumın sulb-ı sahih oğlu Abdülkadir kulları huzur-ı çâkiride ispât-ı vucud edib, hizmetine mülâzim ve erbâb-ı rükûb-u nüzûl ve ashâb-ı harb-u darbtan olduğu tahkik olunmağla, eltâf-ı şâmiletül'eknâf hazret-i şehriyâriden zikr olunan karye-i Şeyh Kendi ve gayriden yirmi bin Akçe zeamet yedinde olan alaybeyi arzı mücibince, pederi mezbûr Habib veled-i Abdullah'n mahlûlinden bâ'is-i arzı ubûdiyet, merkum Abdülkadir kullarına tevcîh-u inâyet ve yedine bir kıta beraat-ı şerîf-i âli-i şân sadaka ve ihsân buyurulmak rıcasıyla pâye-i serîr-i alâye arz-u i'lâm olundu., olbapta emr-u fermân, der ma'delet-i zi-şânındır " denmektedir. Bkz; Sinan Marufoğlu, a.g.e, ss.87-88. BOA,Cev.Tm,1159,27-Safar-1240 (1824).

Osmanlı Devleti, bu uygulama ile, dönemin ulaşım ve iletişim şartlar içerisinde bir taraftan bu sipahiler eliyle, halkın güvenliğini sağlarken, diğer taraftan da ordunun ve halkın işesi için gereken mal üretim sürecini aksamadan işler halde tutmakta, her an savaşa çıkabilecek bir ordu beslemekte ve devletin harcama giderlerini karşılamak için de vergi tahsilatını gerçekleştirmekte idi.

Adalet hizmetleri, yine merkezden atanan ve merkeze karşı sorumlu olan Validen bağımsız, Şer'i hukukun yanı sıra Örfi hukuk doğrultusunda, bölgelerinde her türlü adli işlemler hakkında karar verme yetkisine sahip, toplumsal hayatın sosyal, iktisadi ve beledi işlerinde son söz sahibi olan Kadılar ve onların Naipleri vasıtasıyla sunulmakta idi.

Osmanlı Devleti, Adalet (Kaza) teşkilatını da diğer kurumlarda olduğu gibi, önceki Türk ve İslam devletlerin uygulamalarından yararlanarak oluşturmuş ve geliştirmiştir. XVI yüzyılda Osmanlı Adalet teşkilatı Rumeli, Anadolu ve Mısır olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştır. Rumeli Adalet teşkilatı Rumeli Kazaskerine, Anadolu ve Mısır Adalet teşkilatı ise Anadolu Kazaskerine bağlı olarak yürütülmekte idi.¹⁰

Kadı ve Naiplerine, görevleri karşılığında yüksek maaş tahsisatları verilmekte idi, azledildiklerinde veya emekli olduklarında ise, kendilerine Arpalık olarak tanımlanan, bazı gelir kaynakları tahsis edilirdi.

Bu dönemde, klasik İslami Medrese usulünde verilen Eğitim hizmetinin yanısıra, sağlık, bayındırlık ve diğer sosyal hizmetler de, büyük ölçüde Vakıf kurumu vasıtasıyla temin edilmekte idi. Bu hizmetleri sunan kesimler, maaşlarını vakfedilen gelir kaynaklarından almakta idiler.*

III- Tanzimat sonrası Hizmetler ve Ücretler:

Osmanlı Devletinin Merkez-Taşra ilişkilerinde XVII yüzyıl başlarında Merkezin zaafı Taşra'nın güçlenmesi şeklinde tezahür eden durum, ancak II.Mahmut (1808-1839) döneminde Yeniçeri Ocağı'nın 1826 senesinde kaldırılmasından sonra tersine dönmeye başlamıştır.

Devletin tüm alanlarında yeniden yapılanma süreci başlatılmış, Batı tipi devlet idare modeli tüm kamu hizmet alanlarında icra edilmeye çalışılmıştır. Eski kurumlar lağvedilmiş veya yenilenmeye tabi tutulmuş ve yeni hizmet kurumları ihdas edilmeye başlanmıştır. Eğitim, sağlık, bayındırlık, ulaşım ve taşımacılık alanlarında yeni kurumlar meydana getirilmiştir.

¹⁰ -Mehmet İpşirli, *Osmanlı Devlet Teşkilatı*, Osmanlı Devleti Tarihi, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, C.1,Feza Gazetecilik, İstanbul, 1999, s.263.

* Osmanlı Vakıf uygulamaları hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bakınız: Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2004. Ahmet Akgündüz, *İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında Vakıf Müessesesi*, OSAV, İstanbul, 1996. Hayriye Işık, *bir Kamu Hizmeti Birimi olarak Vakıfların Osmanlı toplum yaşamındaki rolü*, Akademik Bakış Dergisi, 16. Sayı, Nisan 2009.

Bu uygulamalar merkezden başlayarak, tüm taşra eyaletlerine tatbik edilmeye çalışılmış ve Tanzimat sürecinin zeminini hazırlamıştır. Tanzimat uygulamaları 1839 senesinde başlatılmış olmasına rağmen, bazı taşra eyaletlerinde bu süreç daha geç hayata geçirilebilmiştir.. Mesela Bağdat ve Şehrizar Eyaletlerinde 1843 senesinde ve Musul Eyaletinde de 1847 senesinde ilan edilmiştir.

Osmanlı merkez yönetimi, Taşra Eyaletlerinde bu süreçle birlikte idari düzenlemeler yaparak, merkeze karşı (Mehmet Ali Paşa ve Davut Paşa gibi) baş kaldıracak konuma gelmemeleri için, valilerin yetki alanlarını kısmış ve bunların görev yerlerini sık sık değiştirmiş ve her Eyalet'te de Mahalli meclisler kurmuştur.¹¹

1841 tarihli bir irâde-i Dahiliyede, Bağdat valisine hitâben, Osmanlı Devleti'nin öteki Eyaletlerinde olduğu gibi Irak Eyaletlerinde de halkın kabul ve seçtiği ülema, ileri gelenlerinden ve dinî azınlıklarının da temsilcilerinin bulunduğu her bir Nahiye, Kaza ve Vilayet'te, halkın sorunlarına çözüm önerici ve meşveret kurumları olarak birer Şura Meclisleri kurulması talep edilmiştir.¹²

Tanzimat'tan sonra Osmanlı toprak düzeninde, Tımar sistemi kalkmış ve bu tımarlı topraklar, miri topraklar haline getirilmiş ve Mukataalar şeklinde İltizam ve Emanet usulü ile işletilmeye başlanmıştır.*

Tanzimat uygulamaları kapsamında, Osmanlı taşra Eyaletlerinde devlet namına görev yapan Valilerden Muhtarlara kadar tüm görevlilere maaş bağlanarak vergiye tabi tutulmaya başlanmışlardır.¹⁴

11- Ayrıntı için bakınız: İlber Ortaylı, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

12- Bu iradede söz konusu meclislerin oluşumu ve çalışma alanları ve günleri hakkında; "Memâlik-i Osmaniye'de olduğu üzere her bir yerde Mecâlis-i Şura kurularak, o yörenin şer'i, mülkî, askerî ve bütün hususlarını şer-i şerif ve kanunnâme-i münife tatbik etmek üzere Devleti'n güvendiği ve halkın kabul ve seçtiği ülemâ ve vucûh-u ahâli ve mîrli Paşalar ve ümerây-ı askerîye ve tüccâr ve Yehud ve Nasârâ'nın muhtarları tahsis edilen binalarda, haftada üç gün Mecâlis-i selâse akdiyle hazır oldukları halde ; Ahad (Pazar) günü mevâdd-ı mahsusaya, mîriyye ve mesâlih-i saltanât-ı seniyye ve umûr-u mühimme ve maliyye'yi ve Selasa (Şalı) günü umûr-u şer'iyye ve mülkiyye ve bütün hukuk-u şer'iyye ve urfiyye ve Hamis (Perşembe) günü askerî malzemeleri ve savaş mühimmeleri ve öteki askerî ihtiyaçları görüşerek düşüncelerini hakkaniyet üzere ve şer'a uygun bir şekilde taraf saltanât-ı seniyyeye takdim ederek reâyânın duasını ve hallerini daha iyiye götürmek için çok iyi bir uygulama olduğu" bildirilmiştir. BOA,İrd.Dh, No; 2133, Tarih 21-Rebiülevvel-1257 (1841).

* - Bu sistem çerçevesinde toprakların ekilmesi, hasılatından vergi alınması, iltizam suretiyle, müzayede yolu ile taliplerine tevcih edilerek gerçekleştirilmekte idi. İltizam edilecek olan a'şar ve rüsumat gelirleri, Hazine adına mahalli idare ile belli şartlara haiz olan mültezim arasında bir taahhüt mahiyeti taşımakta idi. Emanet usulünde ise, mukataanın işletilmesi ve vergilerinin toplanması, Emin denilen ve devletin bir memuru konumunda olan kişiye verilmekte idi. Genellikle devletin önem verdiği kara ve deniz gümrük kapları, darphaneler, madenler veya karlı olmadığı için işletilmesine talip çıkamayan mukataalar Emanet yolu işletilmekte idi. Bknz: Ahmet Tabakoğlu, a.g.e, ss.177-178.

14 -1839 senesinde Cevdet Dahiliye kayıtlarında yer alan bir belgede, Muhtarların vergiye tabi edilmelerine ilişkin: daha önceleri muhtarlar vergiden muaf iken,Tanzimat-ı Hayriye icabınca bu muafiyet kaldırılmış, buna mukabil kendilerine maaş tahsis edilmesi" kararlaştırılmış olduğu zikredilmiştir. BOA, Cev.Dh, 25 Recep 1256(1840).

Tablo-3-

1861 senesinde, Musul Sancağında görevli Devlet Memurlarının aylık maaşları*

Maaş alan kişinin ismi	Görevi	Bölgesi	Aylığı - Kuruş
Ata Bey Efendi	Kaymakam	Musul Merkez	19000
Kenan Paşa	Kaymakam	=	15000
Mustafa Esrar Efendi	Muhasebeci	=	4000
Tahir Efendi	Mal refiki	=	1200
Ahmet Tayfur Efendi	Katip	=	700
Mustafa Efendi	=	=	500
Şerif Efendi	=	=	125
Muhammed Necip Efendi	=	=	75
Süleyman Efendi	=	=	75
Muhammed Ali Efendi	=	=	75
Hacı Hürşit Efendi	Tahrirat Başkatibi	=	2250
Fehmi Efendi	Meclis Katibi	=	900
Halid Bey	Tahrirat Katibi	=	700
Hasan Efendi	Meclis Tahkik Katibi	=	400
Yunus Efendi	Tahrirat Katibi	=	200
Muhammed Salih Efendi	Meclis Mukayyidi	=	100
Muhammed Sait Efendi	=	=	100
Cercis Efendi	Sandık Sarrafı	=	400
Abdullah Efendi	Tapu refiki	=	300
Abdullah Efendi (Diğer)	=	=	250
Ali Ağa	Beytul-Mal Memuru	=	200
Mahmut Ağa	Aşayır Ağası	=	300
Vahap Efendi	Sandık Emini	Dıhok	200
Abdulvehap Efendi	Katip	=	100
Yusuf Efendi	Katip	İmadiye Kazası	250
Vahap Efendi	Sandık Emini	=	200
Numan	Odacı	Merkez	100
Hammadi	Saka	=	60
-	Bala Müdürü	Barvari	300
Abdurrahman Ağa	Zeyr Müdürü	=	250
Ahmet Ağa	Reykani Müdürü	Reykani	250
Ali Ağa	Nirva Müdürü	Nirva	200
Abdülkerim Efendi	Katip	Akra Kazası	250
Vahap Ağa	Sandık Emini	=	200
Hadi Efendi	Sandık Emini	Davudiye	200
Ahmet Efendi	Katip	Mizuri Kazası	150
Ahmet Efendi	Sandık Emini	=	200
Abdulkadir Efendi	Katip	Talafer Nahiyesi	100

Hamza Efendi	Sandık Emını	=	200
Muhammed Efendi	Katip	Sincar Nahiyesi	100
-	Sandık Emını	=	200
Tatar Ağa	Meclis Azası	Ziybar	500
Esat Ağa	=	=	500
Mustafa Ağa	=	=	1000
Abdullah Efendi	Katip	Şeyhan	200
Ali Efendi	=	Ziybar	200
Ali Reşit Efendi	=	Davudiye Kazası	150
Ahmet Çelebi	Tabip	Merkez	750
Diğer Tabip ve Cerrahlar	Tabip	=	750
Derviş Efendi	Katip	Zaho Kazası	250
-	Katip	Aşayır-i Seb'a	150
Ali Rıza Efendi	Memur	Musul Telgrafhanesi	1500
Ali Efendi	Muhabere Memuru	=	750
-	Baş Çavuş	=	500
10 nefer	Çavuş (350)	=	3500
2 nefer	Hizmetçi (200)	=	400
3 nefer	Kerkük Çavuşları(350)	=	1050
-	Mühendis	=	3500
Toplam			32010
Toplam x 12 ay =			384120

*-Kaynak: BOA, Cev. Mal, No:4373, 29 Muharrem 1280(1863).

Bürokratik hizmetlerin de hızla genişlediği bu dönemde, 1861 senesinde Musul Sancağında görev yapan devlet memurlarının maaşları Tablo-3-te verilmiştir. Kamu hizmetlerinin henüz türlerine göre tasnif edilmemiş olan bu tablonun verilerine göre, en yüksek maaşı, aylık 19000 Kuruş** ile Musul Sancağı Kaymakamı ve en düşük maaşı da, aylık 60 Kuruş ile merkezde görevli Saka (su ve meşrubat servisi yapan kişi) denilen hizmetçi almakta idi.

Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği döneminde (1869-1871), 1864 senesinde çıkartılan ve ilk olarak Tuna vilayetinde uygulanan Vilayet sistemi Irak'ta da uygulanmaya başlanmış ve kamu hizmetleri tasnif edilerek düzene koyulmuştur.

1870 senesinde Bağdat Sancağına bağlı sivil kamu hizmetleri: İdari, Mali, Adli, Ticari ve Nafia başlıkları altında tasnif edilmişlerdir. 1870 senesinde Mithat Paşa döneminde Bağdat Sancağında görev yapan memurların maaşları Tablo 4'te verilmiştir.

** - Kuruş, XIX yüzyılda Osmanlı devletinde hesap para birimi olarak, Akçe'nin yerini almıştır.

Tablo-4-
1870 senesinde, Bağdat Sancağında görevli Devlet Memurlarının aylık maaşları*

İdari ve İçişleri Tahsisatı		
Görevlinin İsmi	Görevi	Aylık Maaşı / Kuruş
Mithat Paşa	Vali	75000
Raif Efendi	Vali Yardımcısı	10000
Şakir Bey	Merkez Mutasarrıfı	15000
Saip Efendi	Vilayet Kalem Müdürü	10000
Ahmet Bey	Mutasarrıf Yardımcısı	5000
Abdullah Bey	Vilayet Kalem Müd.Yard	5000
-	Vilayet Evrak Odası	5000
4 Nefer	Vilayet Meclis İdare üyesi	4000
2 Nefer	Vilayet Meclis Katibi	3500
4 Nefer	Baş liva Meclis İdare üyesi	2000
-	Arapça ve Farsça Katipleri	1600
-	Odacılar	550
-	Muhtelif Memurlar	1400
-	Geçici Memurlar	27000

Maliye Tahsisatı		
Görevlinin İsmi	Görevi	Aylık Maaşı / Kuruş
Abdi Efendi	Defterdar	12500
Rıfat Efendi	Defterdar Yardımcısı	7500
Hacı Tevfik Efendi	Merkez Muhasebecisi	5000
-	Vilayet Muhasebe Katipleri	33200
-	Merkez Liva Tahrirat Katip	7125
-	Kazalar Katipleri	6700
-	Sandık Emni	5300
-	Defter Hakani Müdürü	7500
-	Vilayet Tapu Katibi	5600
-	Baş Liva Tapu Katipleri	2750
-	Nüfus Tahrir Katibi	2000
-	Ambar Memurları	1086
-	Muhtelif Memurlar	2450

Adliye Tahsisatı		
Görevlinin İsmi	Görevi	Aylık Maaşı / Kuruş
-	Hakimler Müfettişi	12330
Mazhar Efendi	Müfettiş Yardımcısı	5000

Necmeddin Efendi	Katip	1500
Ahmet Efendi	Hurasan Naibi	1500
Maruf Efendi	Hanekin Naibi	1500
Abid Mahmut Efendi	Samerra Naibi	1250
Abdullah Efendi	Kazımiyye Müderrisi	700
Mahmut Efendi	Mendeli Müderrisi	500
-	Merkez Liva Temyiz ve inayet yeleri	6000
-	Odacılar	200

Ticaret Tahsisatı

Görevlinin İsmi	Görevi	Aylık Maaşı / Kuruş
Hamdi Bey	İstinaf Divanı Başkanı	6000
-	Karantina Müdürü	4160
-	Doktor	1660
-	Katip	250
-	Gardiyan	249
-	Hanekin Karantina Müdürü	1250
-	Doktor	1250
-	Hanekin Karantina Katibi	250
-	Gardiyanı	166
-	Kazımiye Karantina Müd	208
-	Gardiyanı	83

Nafia (Bayındırlık) Tahsisatı

Görevlinin İsmi	Görevi	Aylık Maaşı / Kuruş
-	Nafia Başkanı	6000
-	Muhasebeci	2750
-	Mubayaa(Satınalma)Memuru	500
-	Şakirdler	200
-	Sandık Emni	350
-	Kenaniyye Kanal Memuru	1500
-	Amele Reisi	300
-	Kenaniyye Müdür Yard.	1500
5 Nefer	Yol Çalışma Mühendisi	15800
14 Nefer	Demiryolu memurları	25345
-	Madenler Memurları	10834
-	Köprü Memurları	1747

*-Kaynak: BOA, İrd. Mcls. Mhs, No: 1664, Tarih: 1287 (1870).

Yapılan ödemelere bakıldığında, en yüksek maaşı, aylık 75000 Kuruş ile Vali Mithat Paşa alırken, buna mukabil en düşük maaşı ise, aylık 83 Kuruş maaşla Kazımiye Karantina Müdürlüğünde görevli Gardiyan almakta idi.

Tanzimat sonrası dönemde de Osmanlı Devleti'nin merkezi uygulamaları artmış ve buna bağlı olarak kamu Hizmet-Ücret alanları da genişlemeye devam etmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada, Osmanlı Devletinin Klasik dönemde ve Tanzimat döneminde uygulamış olduğu Hizmet-Ücret yaklaşımını ele almaya çalıştık.

Klasik dönemdeki askeri başarılar, beraberinde devletin benimsemiş olduğu dünya görüşü ve dönemin ulaşım ve iletişim imkanları dahilinde, halkın büyük ölçüde kırsal alanda yaşadığı bir dönemde tatmin edici ve işleyen bir Hizmet-Ücret uygulamaları hayata geçirilmiştir.

Ancak XVI yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı nüfusunun artması, Doğu-Batı ticaret yollarının Akdeniz havzasından Atlas okyanusuna kayması, Amerika'dan getirtilen gümüş paraların Osmanlı pazarlarına girmesi ve para değerinin düşmesi, mali ve ekonomik açıdan Osmanlı Devletini sarstığı gibi, siyasi ve askeri açıdan da, Avrupa Devletleri karşısında askeri yenilgiler sürecini başlatmış ve içte de Merkezin Taşra güçleri karşısında zaafa düşmesine yol açmıştır.

Merkez- Taşra ilişkilerinde bu zafiyet, XVII yüzyıldan itibaren başlamış ve XIX yüzyılda II.Mahmut döneminin sonlarına kadar devam etmiştir. Merkez, bu dönemde Taşrada fazla söz sahibi olmadığı gibi, Hizmet sunma ve Ücret ödeme konumundan da koptuğu bir konum arz etmiştir.

II. Mahmut dönemi ile birlikte, 1826 senesinde eski askeri teşkilatın kaldırılmasıyla, tüm yerel isyanlar ve dış müdahalelere rağmen hızla başlayan yenileşme ve devletin yeniden Taşrada varlığını gösterme çabasıyla birlikte, batı tipi devlet idare biçimini ikame etmeye çalışmıştır.

Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı Devleti, Taşra yönetiminde, kamu hizmetlerin görülmesinde, bürokraside, güvenlik, eğitim, sağlık ve bayındırlık alanlarında da batı tipi bir Hizmet-Ücret anlayışını benimsemiş, ekonomik koşulları ölçüsünde ve imkanları dahilinde uygulamaya çalışmıştır.

Kaynakça

I- Arşiv Kaynakları:

- Bağdat Ayniyat Defteri
- Cevdet Tımar.
- Cevdet Maliye.
- Cevdet Dahiliye.
- İrade-i Meclis-i Vâlâ.
- İrade-i Meclis-i Mahsus.
- Maliye Varidât.
- Meclis-i Vükela Mazbatası.
- Sadaret Mektubi kalem-i Umum-u Vilayat.

II- Kitap ve Makaleler:

-Al-Duri, Abdülaziz; *Tarih al-Iraq al-iqtisadi fi al-qarn ar-rabi' al-hijri*, Matbaat al-Maarif, Baghdad, 1948.

-Al-Husari,Sati'; *Al-Biladu'l-Arabiyye wal-Dawlatu'l-Othmaniyye*, 1957.

-Akgündüz, Ahmet; İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında Vakıf Müessesesi, OSAV, İstanbul, 1996.

-Al-Qubaisi, Hamdan Abdulmajeed, *Tatawwur al-nukood wal-nizam al-nakdi fi al-dawlati al-Arabiya al-Islamiyye*, Nadwatu'l-iktisad al-Islami, Ma'had al-buhus wal-dirasat al-Arabiyye, Baghdad, 1983.

-Al-Azzawi, Abbas,*Tarihul-Iraq Baina'l-Ihtilalain*, p.4, Sharikat al-tijarah wal-tiba'a al-mahdudah, Baghdad, 1949.

-Al-Azzawi, Abbas, *Tarih al-Nukuud al-Iraqiyye lima ba'd al-uhud al-Abbasiyye*, Sharikat al-Ticarrah wal- Tiba'a, Baghdad.

-Amin, Abdulamir, *British Interests in the Persian Gulf*, Leiden, E.J.Brill, 1967.

-Ayni, Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri*, 1602 (1018), çeviren; Hadiye Tuncer, Gürsoy Basımevi, Ankara, 1964.

-Aykut, Nezih, *Para Tarihi bakımından Osmanlı Gümüş Sikkeleri*, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi-Tebliğler, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul, 1989.

-Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

-Erol, Mine, *Osmanlı İmparatorluğunda Kağıt Para(Kaime)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1970.

-Görel, İsmail Hakkı, *Memleketimizde Vilayetler İdaresi Tarihine Bir Bakış*, Türk Hukuk Kurumu, Sayı: 85, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara, 1945.

-H. Mahir, Boyacı Zade, *Hazine-i Muhasebat usul Defteri-i Cedit- İlm-i Hesabi Ticari*, Darı Aliyye, 1311(1893).

- İncalık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300-1600)*, YKY, İstanbul, 2004.

- İpşirli, Mehmet, Osmanlı Devlet Teşkilatı, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, C.1, Feza Gazetecilik, İstanbul, 1999.

-Issawi, Charles, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia University Press, 1982.

- Işık, Hayriye; bir Kamu Hizmeti Birimi olarak Vakıfların Osmanlı toplum yaşamındaki rolü, Akademik Bakış Dergisi, 16. Sayı, Nisan 2009.

-Longrigg, Stephen Hemsley, *Arbaat-u Qurun min Tarih al-Iraq al-Hadis*, tarjamat Jafar al-Hayyat, mansurat al-Sharif al-Radi, Qum, Iran, 1968.

-Marufoğlu, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, 1831-1914*, Eren Yayınevi, İstanbul, 1998.

- , *Osmanlı Döneminde Kerkük Şehrinin Sosyal ve İktisadi yapısı (1847-1908)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Sayı.103, İstanbul, 1996.

-Munis, Ashraf Muhammed Abdurrahman Al-Seyyid, *Tarihu'l-Iraq al-Siyasi 1872-1908*, Risaletu Majestair, qism al-tarih, qulliyat al-Adab, Jamiat Aynshams, Cairo, 1993.

-Nawwar, Abdulaziz Suleyman, *Misir wal-Iraq, Dirasah fi Tarih al-alaqaat Bainahuma hatta Nushoob al-harb al-alemiyye al-ula*, Maqtabat al-Anjelo al-Misriyye, Cairo, 1968.

- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

-Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, ikinci baskı, İstanbul, 1994.

-Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri, Milliyet Gazetesi*, İstanbul, 1985.

- Sahillioğlu, Halil, *Al-taksimatu'l-Idariyye fi'l-Iraq fi'l-Ahd al-Othmani*, al-Majallah al-tarihiyye al-Arabiyye al-Othmaniye, Tunus.

- , min tarih el-aktar el-Arabiyye fi el-ahd el-Osmani, İrcica, İstanbul, 2000.

-Galip, İsmail, *Takvim-i Meskukat-i Osmaniye*, Mahran Matbaası, İstanbul, 1889.

- Kazıcı, Ziya; *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2004.

-Kölerkılıç, Ekrem, *Osmanlı İmparatorluğunda Para*, Doğuş Matbaası, Ankara, 1958.

-Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri(1838-1850)*, İstanbul, 1976.

-Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu 'nda Paranın Tarihi*, yay. haz. Ayşen Anadol, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

- , *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Türkiye Araştırmaları, 2 baskı, İstanbul, 1994.